Grond van Bestaan

Land voor agroecologie en nieuwe boeren

Toekomstboeren

tni
transnationalinstitute

Grond van Bestaan

Land voor nieuwe boeren en agroecologie

Auteurs

Jeannette Oppedijk van Veen, Leonardo van den Berg, Sijtse Jan Roeters, Jolke de Moel, Hanny van Geel (allen Vereniging Toekomstboeren).

Met dank aan:

Willem Korthals Altes (TU Delft), Natasha Hulst (Centre for New Economics), Greet Goverde (Platform ABC), Sylvia Kay (Transnational Institute), Klarien Klingen (Vereniging Toekomstboeren), Suzanne Verhoog en Oane Visser (ISS/Erasmus Universiteit).

Vertaling:

Sylvia Kay (Transnational Institute)

Vormgeving:

Adam Chapman

Over dit rapport:

Dit rapport maakt deel uit van een Europees project over innovatieve land strategieën. Partners in dit project zijn Terre de Liens, Transnational Institute, European Coordination Via Campesina, Eco Ruralis, Real Farming Trust, Urgenci en IFOAM EU. Hiermee willen we onderlinge uitwisseling van kennis en ervaringen over land en landgebruik mogelijk maken om zo de positie van de kleinschalige boer te versterken. Transnational Institute (TNI) en Vereniging Toekomstboeren, de Nederlandse afdeling van ECVC, geven in het Nederlands rapport de situatie over land en beleid over landgebruik in Nederland weer.

Strategic Partnership – Land Strategies – 2018-2020

Dit project is medegefinancierd door de Europese Unie.

Erasmus+

Disclaimer: Dit rapport weerspiegelt het onderzoek en de meningen van de organisaties die het hebben geschreven. De inhoud is de exclusieve verantwoordelijkheid van de respectievelijke auteurs en de Europese Commissie is niet aansprakelijk voor het gebruik dat van de informatie kan worden gemaakt.

Foto voorblad:

Gemaakt door Adam Chapman tijdens Toekomstboeren bijeenkomst ‘Kleinschalige Mechanisatie’, op Kraaybeekerhof, oktober 2018.

Inhoudsopgave

1 Inleiding 4

2 Ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw 7
2.1 Schaalvergroting en export 7
2.2 Tweedeling in de landbouw 8
2.3 Impact landbouw op natuur en maatschappij 9
2.4 Wat betekent dit voor boeren? 9
2.5 Beleidsmaatregelen en onbedoelde effecten 10

3 Grondeigendom en gebruik 13
3.1 Pacht en pachters 13
3.2 Grondeigendom en -handel 14
3.3 Landconcentratie 14
3.4 Land als investering, onderpand en speculatieobject 16

4 Land voor agroecologie en nieuwe boeren 17
4.1 Agroecologie 17
4.2 Nieuwe boeren 17
4.3 Land voor nieuwe boeren 19
4.4 Crowdfunding en de commons 21
4.5 Andere land initiatieven 22

5 Van symptoombestrijding naar systeemverandering 23

Literatuurlijst 25

Bronnen 28

Figuren

Figuur 1. Totaal en gemiddeld oppervlakte landbouwgrond per bedrijf 1950-2015 8
Figuur 2. Aantal landbouwbedrijven van 2000-2018. 10
Figuur 3. Toename grootschalige landbouw in Europa. 15
Figuur 4. Afzetkanalen nieuwe boeren (N=77). 19
Figuur 5. Land situatie bij nieuwe boeren (N=85).. 20

1 Inleiding

In een agrarisch landschap dat in de afgelopen 50 jaar homogener, sterieler en leger is geworden, ontpoppen zich steeds meer initiatieven van boeren en burgers. Ze willen meer dan wordt aangedragen door overheden. Ze willen een landbouw die minder schadelijk is voor het milieu en die gezonder voedsel voortbrengt. Een landbouw die de natuur en het leven van boeren en burgers kan verrijken. Deze initiatieven zijn divers. Het zijn tuinders die burgers zelf laten oogsten, melkveehouders die bomen en kruiden in de wei planten, akkerbouwers die direct aan lokale bakkers leveren, boerderijen waarin burgers aandeelhouders worden en meer.[1.1]

Deze initiatieven zijn afkomstig van zowel nieuwe boeren, die geen verleden hebben in de landbouw, als van gevestigde boeren en boerendochters en -zonen die een andere koers varen [1.2]. Veel van deze initiatieven hebben zich georganiseerd in stromingen zoals kringlooplandbouw, permacultuur, bio(dynamische) landbouw, community supported agriculture, puregraze, veganistische landbouw, voedselbossen en natuurinclusieve landbouw. Samen vormen deze stromingen de beweging voor agroecologie.[1.1]

Agroecologie is een brede term die gebruikt wordt voor een inclusief voedselsysteem dat de productie, verwerking en distributie omvat. Agroecologie is een dagelijkse praktijk, gebaseerd op (ook oude en traditionale) kennis van het hele systeem en vele interacties.[1.3] De gemeenschappen en de natuur staan centraal. Het is de manier van landbouw bedrijven die voortbouwt op de wensen, kennis en natuurlijke hulpbronnen van boeren en burgers.[1.4] De wisselwerking tussen natuur en cultuur vormt de basis voor verdere vernieuwing in de agroecologie.[1.3] Het is aan deze wisselwerking dat we onze rijke diversiteit aan groenten, granen, vee, vruchten en gerechten te danken hebben.

Agroecologie staat in contrast met het agro-industriële model van de landbouw waarin groei wordt gezocht in techno-wetenschappelijke voorschriften en chemische middelen.[1.3] Hoewel agroecologie het gebruik hiervan niet perse uitsluit, zijn de kennis, hulpbronnen en wensen van boeren en burgers leidend. Daarnaast is bij agroecologie een voorkeur voor korte(re) ketens en lokale/regionale markten omdat niet alleen geld maar ook andere waardes die boeren en burgers hebben, zoals smaak, landschap, versterken van lokale gemeenschap, diervriendelijkheid en gezondheid, meetellen.[1.1]

Hierdoor geven initiatieven van agroecologische en nieuwe boeren antwoord op de maatschappelijke wens voor een duurzamere, eerlijkere en socialere landbouw. Maar ook al delen veel boeren en burgers deze wens, het realiseren ervan is moeilijk. Een belangrijke reden hiervoor is dat land duur is. Nergens is land zo duur als in Nederland. Om land te kunnen kopen, afbetalen of pachten moet je continu korte termijn rendement van je land halen. Dat blijkt zelden samen te gaan met duurzaam landgebruik.

In dit landdossier onderzoeken hoe we in deze tegenstrijdige situatie terecht zijn gekomen. Ook kijken we naar initiatieven die een mogelijke uitweg bieden. In de volgende twee hoofdstukken kijken we naar de geschiedenis en naar het huidige beleid van de landbouw in Nederland. In het hoofdstuk daarna focussen we op de opkomst van agroecologie en nieuwe boeren. Ook kijken we naar land initiatieven die op andere wijze toegang tot land hebben gekregen en alternatieve vormen van eigendom hebben ontwikkeld.

2 Ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw

De veranderingen van de landbouw in Nederland hebben veel invloed gehad op de verdeling van land. Tot in de jaren ‘50 van de vorige eeuw bestond de landbouw voornamelijk uit kleinschalige gemengde bedrijven met zowel vee als akkerbouw. Boerderijen waren gemiddeld maar enkele hectares groot en bestonden vaak uit meerdere percelen die verspreid van elkaar lagen.[2.1] Dit veranderde na de tweede wereldoorlog onder leiding van minister Mansholt. Volgens hem mocht de honger die in de oorlog heerste nooit meer terugkomen en hij zette in op het veiligstellen van de voedselvoorziening; voedsel moest massaal geproduceerd worden. Zo begint een langlopende reeks hervormingen in het Nederlandse en Europese landbouwbeleid. Schaalvergroting van boerenbedrijven en de liberalisering van de landbouw moeten zorgen voor meer voedselzekerheid.

2.1 Schaalvergroting en export

Een van de hervormingen waar na de tweede wereldoorlog op in wordt gezet is schaalvergroting. [2.2] Doel van deze hervorming was om ervoor te zorgen dat boerderijen uit grotere, aaneengesloten stukken grond zouden bestaan, wat efficiënter is om te bewerken. Daarnaast wordt in de jaren ‘50 beleid ingezet om productie en export te stimuleren: gegarandeerde minimumprijzen voor de belangrijkste Nederlandse landbouwproducten worden vastgesteld en importheffingen en vergoedingen (restituties) voor exportproducten worden ingevoerd.[2.3] Ook zet de overheid vanaf 1956 in op het bijbrengen van kennis over industriële landbouw bij boeren. Traditionele kennis, die overgaat van vader op zoon wordt gezien als achterhaald en een belemmering voor de modernisering van de landbouw. Boeren waar door schaalvergroting geen ruimte meer voor is, worden door de overheid gestimuleerd om te emigreren naar landen zoals de Verenigde Staten, Canada, Australië en Nieuw-Zeeland.

Als gevolg van de landbouwhervormingen groeit het gemiddelde oppervlakte die landbouwbedrijven hebben (zie figuur 1). Het totaal aan landbouwgrond neemt echter af door stedelijke ontwikkeling en in mindere mate natuur ontwikkeling. De grondgebonden sectoren als akkerbouw en melkveehouderij groeien het hardst.[2.4] De akkerbouw groeit gemiddeld met zo’n 17% van 5,7 hectare in 1950 tot 32,4 hectare in 2016. In de veeteelt neemt het aantal vee sterk toe. Een doorsnee rundveehouder had in 2016 bijna 160 runderen, in 1950 was dit 13. [2.5] Het aantal intensieve bedrijven met meer dan 250 koeien groeit van 44 bedrijven in 2000 naar 511 in 2016.[2.5] Ook in de niet-grondgebonden sectoren zoals varkens- en pluimveehouderijen neemt het aantal dieren per bedrijf sterk toe. Het voer voor laatstgenoemde sectoren komt steeds vaker van buiten Nederland. Het gaat hierbij vooral om sojaschroot. De totale benodigde oppervlakte sojateelt voor het Nederlandse verbruik in de veehouderij bedraagt circa 780.000 hectare.[2.6] Dat is ruim 35% ten opzichte van het totale landbouwareaal van Nederland.

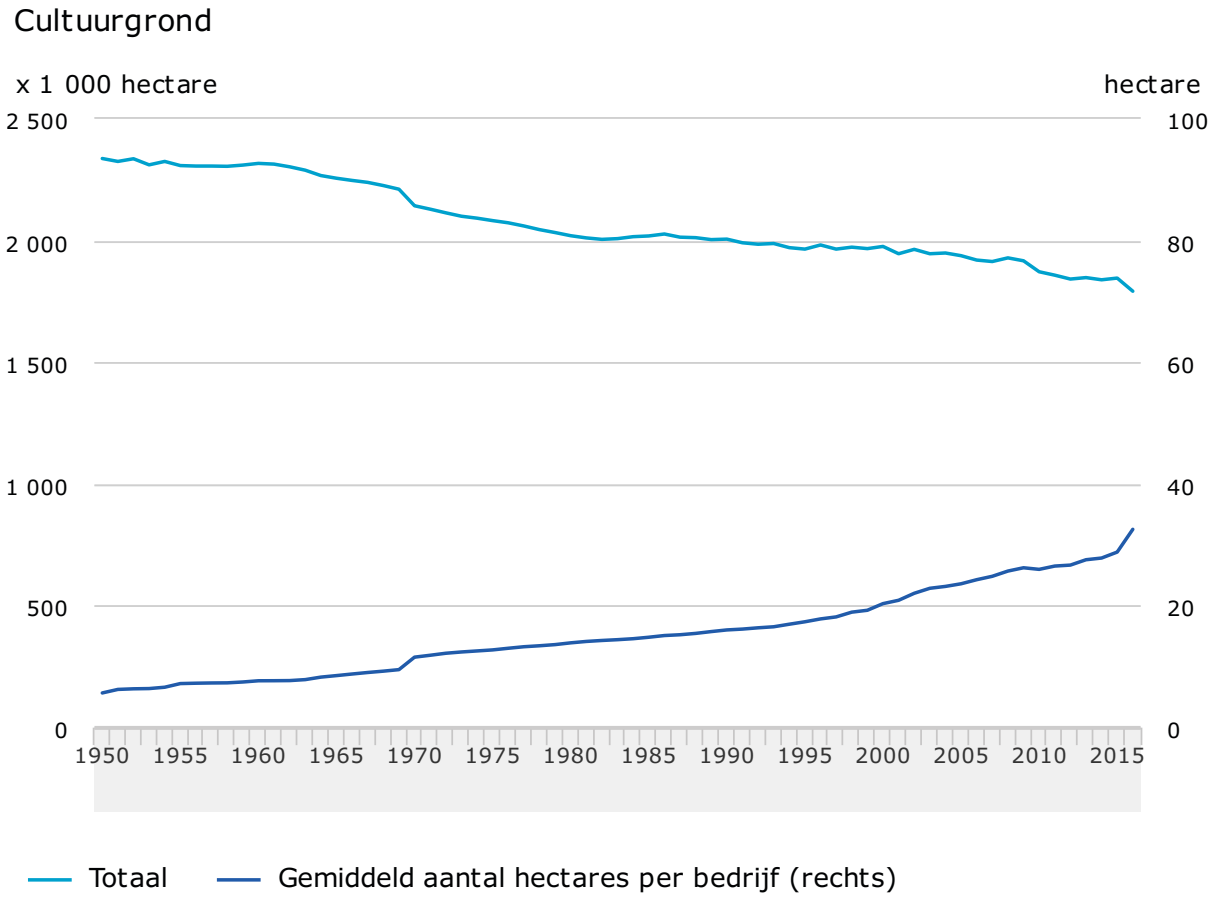

Figuur 1. Totaal en gemiddeld oppervlakte landbouwgrond per bedrijf 1950-2015

2.2 Tweedeling in de landbouw

Vanaf de jaren '80 verandert het landbouwbeleid van import bescherming en kostendekkende bodemprijs naar vrije markt met prijsverlaging en gedeeltelijke compensatie.[2.7] De verwerkende industrie en export groeit sterk, ondanks een afname van het aantal landbouwbedrijven in Nederland. Nationaal en Europees landbouwbeleid geeft prikkels gericht op grondstofproductie voor (multinationale) agribusiness in plaats van eindproducten voor lokale markt.[2.7] De export van in Nederland geproduceerde landbouwgoederen is in 2017 44,6 miljard euro en is daarmee van aanzienlijk belang voor de Nederlandse economie.[2.8]

De prijzen die de boeren voor hun producten krijgen blijven echter flink achter, terwijl de kosten omhoog gaan. Nederlanders besteden gemiddeld slechts 11% van hun inkomen aan voeding tegenover circa 25% in 1970.[2.9] Twintig tot veertig procent van de huishoudens in de land- en tuinbouw moet rondkomen van een inkomen dat onder de lage-inkomensgrens ligt.[2.10] Om hun inkomsten te behouden investeren boeren in schaalvergroting, mechanisering en intensivering. De productiekosten voor bijvoorbeeld uitgangsmateriaal, meststoffen, gewasbescherming en vrachtkosten gaan daarmee ook omhoog. Het aandeel extern vermogen (lopende lening) was in 2016 gemiddeld 31%

van de totale waarde van een bedrijf (inclusief grond, gebouwen en het geld in kas). Bij 19% van de bedrijven lag in 2016 het percentage vreemd vermogen hoger dan het percentage eigen vermogen.[2.11] Dit legt een grote druk om constant zo veel mogelijk product te produceren tegen een zo laag mogelijke kostprijs.

2.3 Impact landbouw op natuur en maatschappij

Hoewel voedselproductie en de export van landbouwgoederen stijgt als gevolg van de liberalisering en andere landbouwhervormingen na de tweede wereldoorlog, heeft dit ook effecten op de natuur en de maatschappij. Zo heeft de introductie van machines, gewasbeschermingsmiddelen, kunstmest en diergeneesmiddelen grote invloed op de waterkwaliteit, biodiversiteit, klimaat en bodemvruchtbaarheid. Gewasbeschermingsmiddelen dragen voor 25% bij aan de grondwatervervuiling, van de inheemse plant- en diersoorten is slechts 15% over, en de bodemvruchtbaarheid is met 55% afgenomen.[2.12] Daarnaast is de landbouw inefficiënt: leverde de landbouw voorheen energie, nu wordt gemiddeld zo'n 6 a 7 kilojoule aan energie in elke hectare gestopt voor een opbrengst van 2,5 kilojoule.[2.13]

Naast het milieu zien we bij de veestapel dat de verdergaande intensivering leidt tot onbalansen en invloed heeft op dierenwelzijn en risico's brengt voor de volksgezondheid. In de afgelopen twee decennia heeft de veeteelt te maken gehad met diverse uitbraken van dierziekten zoals varkenspest, mond-en-klauwzeer, q-koorts[2.14] en vogelgriep.[2.15] Dit heeft niet alleen ernstige gevolgen voor de gezondheid van dieren maar ook voor mensen. Aan q-koorts bij geiten zijn mensen chronisch ziek geworden en een deel van hen overleden.[2.16] In een poging om de verspreiding van bijvoorbeeld mond-en-klauwzeer in te dammen, is een vervoersverbod ingesteld en zijn op de getroffen en omliggende bedrijven dieren geruimd.[2.17]

2.4 Wat betekent dit voor boeren?

De landbouwhervormingen hebben ook impact op boeren. Voor investeringen in schaalvergroting, mechanisering en intensivering, die nodig zijn om goedkoop te kunnen produceren, moeten boeren lenen bij de bank. Veel boeren hebben hierdoor hoge schulden. In 2012 werd door het CBS een gezamenlijke schuld van 42 miljard euro berekend. Per landbouwbedrijf is dat gemiddeld een schuld van 600.000 euro.[2.18] Deze schulden leiden tot stress onder boeren. Veel boeren stoppen en veel kinderen willen het bedrijf niet overnemen omdat ze deze stress niet willen. De meeste boeren houden de race om steeds goedkoper te moeten produceren niet vol en stoppen.[2.19]

Mede hierdoor daalt het aantal bedrijven in Nederland. Waren er in 1950 zo'n 410.000 bedrijven, in 2000 zijn dit er nog maar 97.000 en in 2017 daalt dit verder naar 55.000 (zie figuur 2).[2.20] In de afgelopen 35 jaar is het aantal boerenbedrijven gehalveerd. In de afgelopen vijf jaar stoppen gemiddeld zes boeren per dag. Deze trend lijkt zich voort te gaan zetten: van de overgebleven boeren die ouder dan 55 jaar zijn heeft slechts 40 procent een opvolger.[2.19] Vrijkomende grond van boeren wordt vaak doorverkocht aan grotere boeren in de buurt. Hierdoor blijft de landbouwfunctie behouden, maar treedt er wel landconcentratie op.

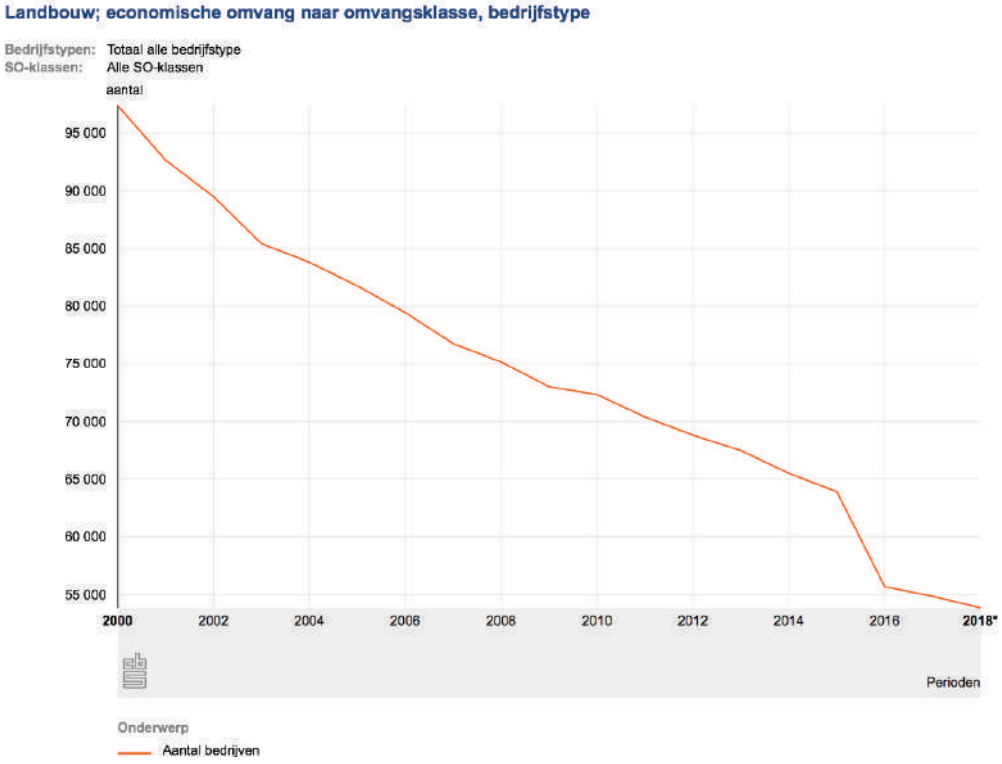

Figuur 2. Aantal landbouwbedrijven van 2000-2018.

2.5 Beleidsmaatregelen en onbedoelde effecten

Vanaf de jaren '80 komen er steeds meer maatregelen vanuit Nederland en de EU om de negatieve effecten van de landbouw tegen te gaan. Zo worden beleidsinstrumenten ingezet om de uitstoot van vervuilende stoffen naar lucht, water en bodem te beperken.[2.21] Ook wordt een uitgebreid meldsysteem en ruimingsprotocol voor het voorkomen van verdere verspreiding van besmettelijke dierziektes opgesteld.[2.22]

Hoewel deze maatregelen soms effectief zijn, hebben ze ook onbedoelde effecten. Zo zijn beleidsmaatregelen als het gemeenschappelijk landbouw beleid (GLB), Wet Ammoniak en Veehouderij (WAV) en de reconstructiewet (uitgevaardigd in verband met de varkenspest) vaak toegespitst op specifieke landbouwsectoren. Er wordt nauwelijks rekening gehouden met gemengde bedrijven, die bijvoorbeeld melkvee, varkens en akkerbouw combineren. Gemengde bedrijven zijn vaak veerkrachtige bedrijven die aan risicospreiding doen. Deze visie werd echter niet gedeeld door de overheid, die via beleidsmaatregelen en voorlichting inzet op schaalvergroting en specialisatie. Dit heeft gezorgd voor een ontmenging van bedrijven.[2.23] Met name in gebieden waar de gemengde bedrijven grotendeels zijn verdwenen, is de concentratie aan intensieve bedrijven toegenomen, zoals intensieve varkenshouderijgebieden in Noord-Brabant.

Door ontmenging en specialisatie zijn bedrijven kwetsbaarder geworden. Gemengde bedrijven produceren voor meerdere markten. Zo worden risico's gespreid en is de kwetsbaarheid voor monopolieposities van coöperaties en tussenhandel minder. Een recent voorbeeld is de boycot van Rusland

waarbij sommige bedrijven hun volledige afzet verloren. Een ander voorbeeld is Friesland Campina, waar boeren niet meer dan 20 procent van hun melk anders dan via de coöperatie mogen afzetten. Dit beperkt de mogelijkheid om direct te vermarkten en draagt niet bij aan de weerbaarheid van bedrijven.

Beleidsmaatregelen hebben ook effect op de intensieve bedrijven. Vanwege de wetgeving over ammoniakuitstoot (WAV) voor de intensieve veehouderij stoppen er naar verwachting de komende twee jaar nog 1.000 tot 1.500 pluimvee- en varkenshouders.[2.24] Het zullen voornamelijk de kleinere bedrijven zijn, die de investeringen voor stalaanpassingen niet kunnen maken en zullen stoppen. De stallen zullen vanwege de wetgeving moeten worden gesloopt en de 'rechten om de dieren te mogen houden' zijn vaak al verhuurd aan de bedrijven die doorgaan.[2.24] Bestaande bedrijven zullen dus intensiever worden, terwijl het beleid juist gericht was op het oplossen van problemen die voortkomen uit intensivering.

Volgens Van der Ploeg (1998) zetten de maatregelen die de symptomen van de industriële landbouw willen bestrijden, veel boeren klem. Aan de ene kant moeten ze intensiveren om hun hoofd boven water te houden, aan de andere kant worden ze gestraft voor de effecten die hun manier van landbouw heeft op het milieu. Volgens hem is dit het gevolg van een beleid dat gericht is op de bestrijding van symptomen in plaats van het veranderen van het systeem. De gevolgen van dit tegenstrijdige beleid zijn ook zichtbaar in de situatie van land.

3 Grondeigendom en gebruik

Net zoals de landbouw is ook de landbouwgrond, zowel in eigendom als in pacht, de afgelopen decennia geliberaliseerd. Hierdoor wordt de toewijzing en het gebruik van land niet meer bepaald door zijn gebruikswaarde, maar door de dynamiek, spelers en belangen in de (financiële) markt.

3.1 Pacht en pachters

Een manier om toegang tot grond te verkrijgen is door het te pachten. Met pacht kun je een overeenkomst aangaan om voor een bepaalde periode op grond van een andere eigenaar landbouw te bedrijven.[3.1] Voorheen was de pacht geregeld via de pachtwet uit 1958, met als belangrijkste pachtvormen reguliere pacht en erfpacht. Kenmerkend voor deze twee vormen van pacht waren onder andere de lange pachttermijnen (met een minimumtermijn van resp. 6 jaar en 26 jaar), die de pachters zekerheid gaven. Deze pachtvormen waren echter minder aantrekkelijk voor de verpachter, die bijvoorbeeld bij kortlopende reguliere pacht gebonden is aan een minimale pachtperiode van zes jaar voor los land, automatische verlenging van zes jaar en een maximum pachtprijs.[3.2] [3.3]

Om tegemoet te komen aan de behoefte van verpachters voor een meer flexibele pacht, is in 2007 de pachtwet afgeschaft en het vernieuwde pachtrecht in werking getreden. De oude pachtvormen blijven in gebruik (maar nemen langzaam in gebruik af) en een nieuwe vrijere pachtvorm, liberale pacht, is geïntroduceerd. Bij liberale pacht zijn de gereguleerde pachtprijzen losgelaten, de pacht wordt niet automatisch verlengd en de pachtprijs voor overeenkomsten korter dan zes jaar is niet begrensd.[3.4] Voor verpachters is het aantrekkelijk om voor korte perioden land te verpachten, maar boeren die nu grond willen pachten, zijn veel minder beschermd dan voorheen. Daarnaast is een pachtperiode van 1 jaar of maximaal 6 jaar niet duurzaam als je wilt investeren in een gezonde bodem, je klantenkring, of de aanplant van (fruit-)bomen.

Voor het pachten van landbouwgronden kunnen boeren zowel bij andere boeren, particuliere grondbezitters als bij de overheid terecht. Afhankelijk van welke partij gronden verpacht, kunnen er aanvullende voorwaarden voor de pachtgronden gelden of kan de hoogte van de pachtprijs variëren. De grootste verpachter van landbouwgrond in Nederland is het Rijksvastgoedbedrijf (voormalig Dienst Domeinen). Zij beschikt over ruim 40.000 hectare agrarische grond en geeft haar gronden in pacht en erfpacht uit.[3.5] Ook provincies, gemeenten en waterschappen hebben veel grond in eigendom. Zij verpachten landbouwgronden, maar dit gebeurt vaak aan de hoogste bieder, wat niet altijd de meest duurzame optie is. Ook kunnen er aanvullende voorwaarden gelden bijvoorbeeld voor landbouwgronden in of nabij natuurgebieden, waaraan een pachter moet voldoen.

De grootste private landgoedeigenaar is verzekeringsmaatschappij ASR met ruim 40.000 hectare aan verpachte landbouwgrond. In totaal verpacht zij circa 10.400 hectare in zowel reguliere pacht als geliberaliseerde pacht en circa 22.700 hectare via erfpacht. Daarnaast heeft zij ongeveer 5.000 hectare aan landgoederen in haar bezit.[3.6] Landgoed Twickel is met ruim 6.700 hectare het grootste particuliere landgoed.

3.2 Grondeigendom en -handel

Naast pachten kan grond ook gekocht worden. In het verleden was er beleid voor het kopen van grond. In de periode van 1940 tot 1953 heeft men een prijsstop ingevoerd en van 1953 tot 1963 was de grondprijs voor landbouwgrond bij wet gereguleerd middels de Wet Vervreemding Landbouwgronden.[3.7] Tegenwoordig is er geen specifiek beleid voor de grondprijs en is er sprake van een vrije afzetmarkt van grond.[3.8]

Bij de vrije afzetmarkt van grond moeten de verkoper en koper gezamenlijk tot overeenstemming komen over de grondprijs.[3.8] Omdat sinds de schaalvergroting in de jaren ‘50 met name los land wordt verhandeld en niet gehele bedrijven,[3.8] is in de prijsvorming van landbouwgrond (speculatie niet meegerekend), vooral geënt op de meerwaarde van extra grond en niet op de gemiddelde opbrengstwaarde van de grond voor een geheel landbouwbedrijf.[3.8] Bij de waardebepaling van deze stukken grond speelt de markt een grote rol en bestaat een groot deel van de grondprijs uit winst. Het gaat dus veel minder om wat de grond landbouwkundig opbrengt.[3.8] Hierdoor hebben landbouwgronden in de afgelopen 10 jaar in prijs kunnen verdubbelen.[3.9]

Om te kunnen investeren in grond heb je kapitaal of grond nodig als onderpand voor een lening. In bijvoorbeeld kapitaalintensieve sectoren als de glastuinbouw en melkveehouderij, waar moderne stallen en kassen als onderpand kunnen dienen, lukt het vaak wel om te investeren in grond. Maar zonder of met weinig kapitaal ligt het aankopen van landbouwgrond nagenoeg buiten het bereik van een jonge, startende of kleinschalige boeren.

3.3 Landconcentratie

Doordat de toewijzing en eigendom bepaald wordt door de vrije afzetmarkt kan landconcentratie optreden. Landconcentratie treedt op wanneer land in steeds verdere mate in handen van slechts enkele grote bedrijven komt te liggen.[3.8] In figuur 3 zien we hoe landconcentratie zich door de EU verspreid. Deze tendens doet zich ook voor in Nederland, maar dan op een kleinere schaal.

In figuur 3. zien we dat het aantal kleinschalige landbouw bedrijven (kleiner dan 10 hectare) over een periode van nog geen 15 jaar is afgenomen van 59.310 in 1990 naar 26.190 in 2013. Dat is een afname van 56% en circa 300.000 hectare.[3.10] In 2013 waren er 2390 landbouwbedrijven met een oppervlakte groter dan 100 hectare. Dat is 3,5% van het totaal aan landbouwbedrijven. Gezamenlijk hadden ze een oppervlak van 369.190 hectare in hun bezit, dat is 20% van het totaal aan landbouwoppervlak.[3.10]

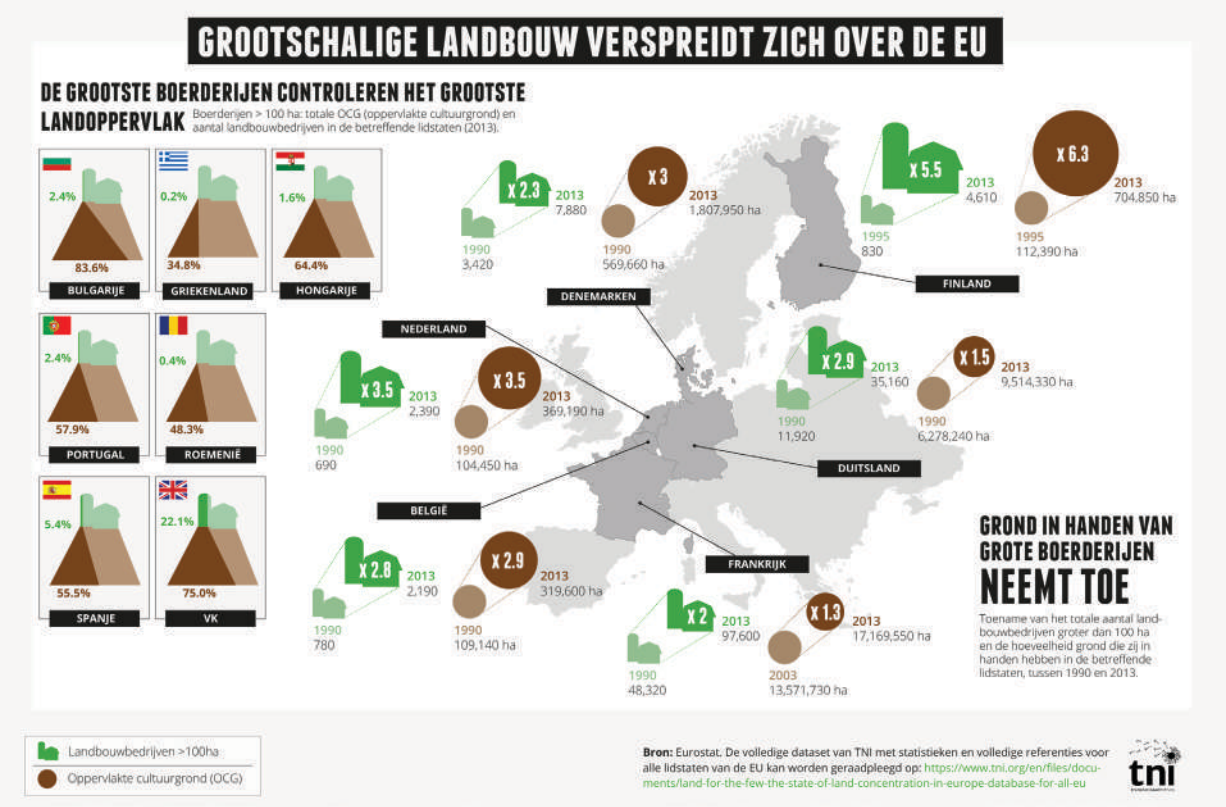

Figuur 3. Toename grootschalige landbouw in Europa.

In Nederland treedt landconcentratie vooral op doordat grotere landbouwbedrijven de gronden van andere boeren kopen voor uitbreiding van hun eigen bedrijven.[3.11] Hierdoor komt de grond in eigendom bij steeds minder boeren.

Land komt bijvoorbeeld vrij na bedrijfsbeëindiging. Deze gronden blijven vaak wel voor de landbouw beschikbaar, maar liggen veelal buiten bereik van de kleinere landbouwbedrijven. Dit komt over het algemeen door de hoge grondprijzen. Omdat landbouwgrond niet vaak beschikbaar komt, heeft dit een prijsopdrijvend effect op de grondprijs.[3.11] Daarnaast zijn het de grotere bedrijven die in deze gronden kunnen investeren, omdat zij makkelijker een lening krijgen bij de bank dan kleine of middelgrote bedrijven. Banken zien grond namelijk als een solide investering. Grote bedrijven met veel grond kunnen met de overwaarde van hun huidige grond (d.w.z. de extra waarde die ontstaat door de waardestijging van grond) én met het onderpand van zowel de nieuwe grond als de grond die zij al hadden, weer een nieuwe lening krijgen om grond aan te kopen. Dus als je eenmaal grond hebt, kun je makkelijker opnieuw in grond investeren. Zonder grond of met weinig grond wordt investeren in grond steeds lastiger.

Uitbreiding van grond is vaak nodig om als bedrijf je kostprijs per eenheid product te verlagen. Als dit niet mogelijk is, kan dit tot faillissement leiden, waarop verkoop van grond volgt. Dit opkopen van gronden door grotere boeren versterkt de landconcentratie.[3.12] Zo werkt dit proces zichzelf

in de hand. Om gronden beschikbaar te houden voor kleine en middelgrote bedrijven is regulering wenselijk om dit te doorbreken. Neoliberale marktwerking zou minder leidend moeten zijn in primaire voedselproductie en toegang tot land.

3.4 Land als investering, onderpand en speculatieobject

Niet alleen vanuit de landbouw is er interesse in landbouwgrond, ook van buiten de landbouw is er een groeiende interesse in deze gronden. Met de liberalisering van landbouwgrond is landbouwgrond interessant geworden als investering, onderpand en speculatieobject. Dit heeft ook effect op de prijs van grond die steeds verder toeneemt. Vooral na de financiële crisis van 2008 is de interesse voor landbouwgrond toegenomen en wordt het gezien als een solide investering.[3.13] Hierdoor is het risico op verdere landconcentratie toegenomen.

Door speculatie kan de prijs van grond in korte tijd flink oplopen. De prijs van grond varieert in Nederland tussen de 40.000 en 80.000 euro en ligt gemiddeld op circa 56.000 euro.[3.14] Wanneer de bestemming van agrarische grond wordt gewijzigd naar een niet-agrarische bestemming, kan de prijs wel tien tot twintig keer zo hoog worden (Ploeg et al, 2015).[3.8] Speculanten maken hier gebruik van en proberen al voor deze mogelijke prijsstijging de grond te kopen, en daarna te verkopen. Deze prijsstijging bij het veranderen van de bestemming van de grond, hangt als een fictieve waarde boven de agrarische grond. Vooral bij landbouwgrond dichtbij stedelijk gebied, speelt speculatie een grote, zelfs bepalende rol in de totstandkoming van de prijs. Voor ontwikkelaars en investeerders wordt de grond door de speculatie-effecten interessant, waardoor de boer niet meer de enige koper is op die grondmarkt, en de prijzen hoog kunnen oplopen.[3.8]

Ook de boeren die uitgekocht worden drijven de grondprijs op. Zij moeten, om belastingclaims te voorkomen op de hogere prijs die ze ontvangen hebben op de grond (de waarde boven de agrarische waarde) het bedrag herinvesteren in bedrijfsmiddelen. Dat kan een gebouw zijn, maar dat is vaak grond. Omdat deze boer dan een “dikke portemonnee” heeft (hij heeft 3 a 4 keer de agrarische waarde ontvangen en kan voor 1 hectare die hij heeft verkocht, 3 a 4 hectare terugkopen), kan en wil hij een hoger bedrag betalen dan een collega boer om grond in de buurt van zijn bedrijf te kunnen kopen. Dit drijft de prijs van grond in het zoekgebied van de uitgekochte boer op.

Een voor Nederland recente ontwikkeling is de opkoop en pacht van landbouwgronden door ontwikkelaars en investeerders voor de aanleg van zonnevelden.[3.15] Een toename hiervan is te verwachten[3.16] nu Nederland, als op een-na-slechts presterende Europese land wat betreft duurzame energieopwekking, een inhaalslag moet maken.[3.17] Zo zal naast andere vormen van duurzame energieopwekking in 2030 circa 0,2% (circa 4.000 hectare) en in 2050 circa 0,5% (circa 10.500 hectare) van de Nederlandse landbouwgrond een dubbelfunctie met zonnepanelen moeten krijgen om aan het klimaatakkoord van Parijs en de daaronder liggende beperking van temperatuurstijging van maximaal 3 graden te kunnen voldoen.[bron: ECN]

4 Land voor agroecologie en nieuwe boeren

4.1 Agroecologie

Ondanks de ongunstige omstandigheden, die het huidige land- en landbouwsysteem creëert voor nieuwe boeren om aan land te komen en voor boeren om duurzame landbouw te bedrijven, is er een groei in het aantal lokale, agroecologische initiatieven. Agroecologie omvat verschillende vormen van landbouw, verwerking en distributie. Het staat voor manieren van landbouw bedrijven die vooruitgang zoeken in de versterking van eigen, lokale hulpbronnen, markten en kennis (Berg 2018, Hense et al. 2016). In agroecologie worden verbindingen aangegaan met de natuur en met burgers. Dit in tegenstelling tot andere vormen van landbouw die vooruitgang zoeken in externe (chemische) hulpbronnen, voorgeschreven kennis en globale markten. Bij agroecologie ligt het accent echter niet alleen op de productie van voedsel, maar ook op samenhang met andere waardes zoals het creëren van een mooi landschap, biodiversiteit, ontmoetingsplekken en de natuur.

In Nederland omvat agroecologie verschillende, overlappende bewegingen. Hiertoe behoren de kringlooplandbouw, bio(dynamische) landbouw, permacultuur, community supported agriculture (CSA), puregraze, veganistische landbouw, voedselbossen en natuurinclusieve landbouw (Berg 2016, Hense et al. 2016). Er zijn hier maar weinig cijfers over bekend. Maar indicaties wijzen op een groei. Het aantal biologisch gecertificeerde bedrijven door Skal omvat 1.930 bedrijven op 69.516 hectare. Tussen 2013 en 2017 stijgt het aantal biologische bedrijven met 14,6% en het areaal met 19.5%. [4.1] Een deel van de biologische boerenbedrijven is kapitaalintensief en sterk afhankelijk van externe inputs en valt daarom niet onder agroecologie. Het aantal biologisch-dynamische bedrijven, met Dementer licentie (in 2017), omvat 138 bedrijven op 6.953 hectare. Tussen 2013 en 2017 stijgt dit areaal met 30,4% en het aantal bedrijven met 12%.[4.2]

Kringlooplandbouw ontwikkelt zich sinds de jaren ‘80. Inmiddels wordt het aantal kringloopboeren in 2014 geschat op zo’n 1.000 boeren. Ook het aantal boeren dat aan Community supported agriculture (CSA) doet is in Nederland is in de afgelopen tien jaar gegroeid van minder dan tien boerderijen naar meer dan negentig. Verder houd het CBS cijfers bij over verbredingspraktijken waarvan sommigen als agroecologisch beschouwd kunnen worden. Zo groeit het aantal boeren dat tussen 2008-2016 directe verkoop met 17% naar 2.640, aan eigen verwerking met 5% naar 734, aan agrarisch natuurbeheer met 0.3% naar 5.267 en aan boerderijeducatie met 84% naar 686.

4.2 Nieuwe boeren

De groei in agroecologie komt aan de ene kant doordat steeds meer gangbare boeren een andere weg inslaan. En aan de andere doordat het aantal nieuwe boeren groeit, die (veel) vaker agroecologisch zijn. Een deel van deze nieuwe boeren zijn (toekomstige) boeren waarvan de ouders geen boer zijn.

Er zijn geen exacte cijfers bekend voor het aantal nieuwe boeren, wel zijn er indicaties. Zo is het aantal studenten op de Warmonderhof gestegen van 198 in 2012 naar 278 in 2017. De Warmonderhof is een middelbare beroepsopleiding waar studenten praktische vaardigheden opdoen om biologisch dynamisch boer te worden. Ook het aantal leden van Toekomstboeren, een vereniging die zich veelal richt op nieuwe boeren, is in zijn vierjarig bestaan gegroeid naar meer dan 300 leden.

Uit een enquête door Toekomstboeren (nog niet gepubliceerd) is een profiel opgemaakt van nieuwe boeren. Daaruit blijkt dat nieuwe boeren relatief jong zijn: 54% van de nieuwe boeren is jonger dan 40, 26% tussen de 40-49 en 29% boven de 50; 55% is vrouw. Naast passie voor het boerenarbeid is de drijfveer van veel nieuwe boeren ook om een socialere en duurzame landbouw neer te zetten:

“Ik wil een eigen bedrijf dat mens gericht is. Ik hou van mensen op het terrein”

“We willen leven van het land en deze eenvoudige rijkdom delen met anderen”

“Ik voel me gelukkig, vrij en gezegend dat ik van het land kan leven in samenwerking met de natuur. Ik zie aan de toename van biodiversiteit, aan het aantal vlinders bijvoorbeeld, dat de natuur baat heeft van de juiste samenwerking”

Deze idealen kunnen vaak niet gecombineerd worden met verkoop op de reguliere markt. Daarom zetten veel nieuwe boeren lokaal af via een winkel op de boerderij, door klanten zelf te laten oogsten of door pakketten te bezorgen (zie figuur 4). Klanten in deze constructies delen vaak de waardes van nieuwe boeren en zijn daardoor bereid een hogere prijs te betalen (Toekomstboeren 2016). Mede hierdoor kunnen nieuwe boeren overleven en een landbouwbedrijf opzetten dat niet alleen maar voedsel produceert, maar ook een gezonde bodem, schoon drinkwater, een mooi landschap, biodiversiteit en een ontmoetingsplek voor burgers (Toekomstboeren 2015, 2017).

Toch geven deze boeren aan ondersteuning te kunnen gebruiken bij het verkrijgen van land, vergaren van praktische kennis over agroecologie, het opzetten van afzetkanalen en verwerken en het opstarten van een bedrijf. Ondanks deze behoeftes en de maatschappelijke baten die nieuwe boeren opleveren, komt niks van het landelijk en Europees budget dat bestemd is voor landbouw en plattelandsontwikkeling, terecht bij nieuwe boeren: 84% van de boeren vindt dat de toekomstboer een sterkere vertegenwoordiging nodig heeft. Ook voor boerenorganisaties die deze boeren trachten te ondersteunen zoals Vereniging Toekomstboeren, de CSA vereniging, de vereniging van

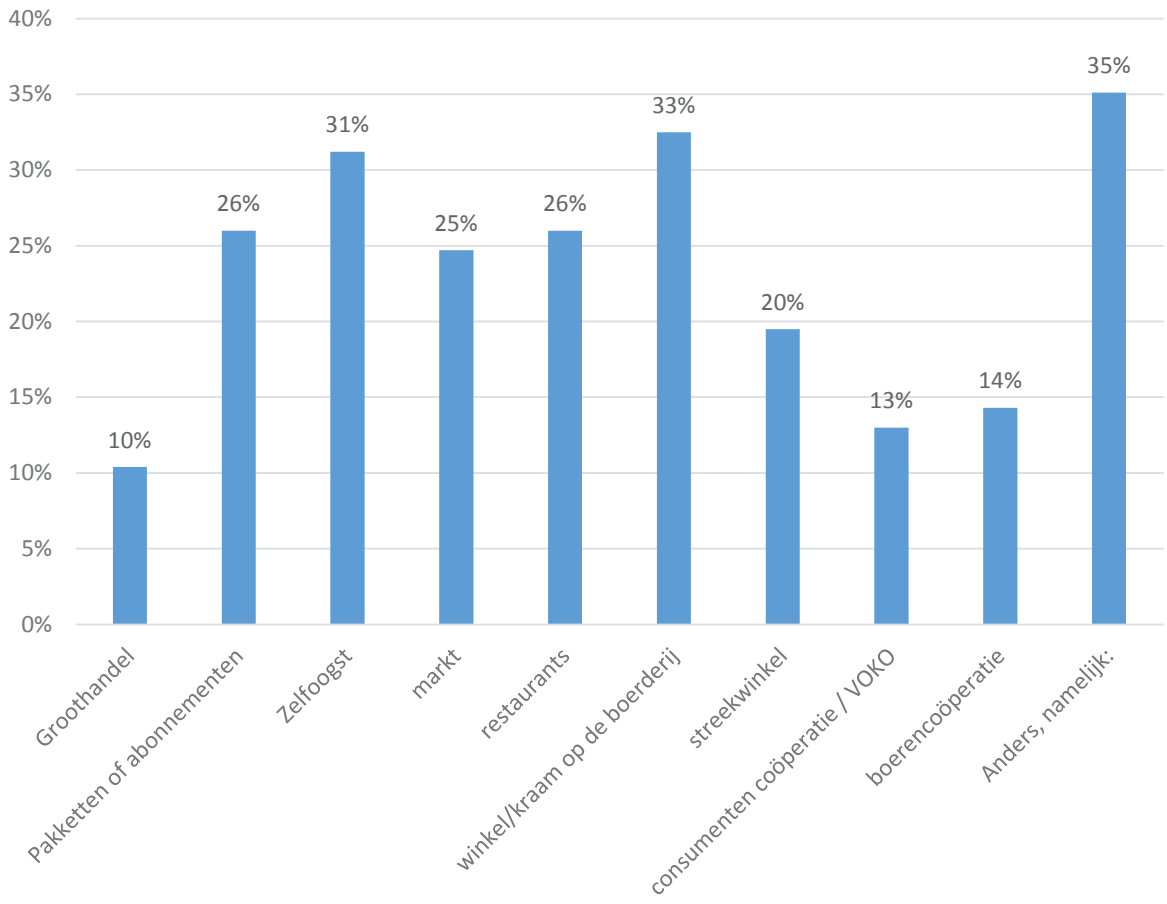

Figuur 4. Afzetkanalen nieuwe boeren (N=77). Bron: Toekomstboeren (wordt nog gepubliceerd).

permacultuur boeren en de federatie van kleinschalige boeren, zijn er weinig mogelijkheden voor financiering onder het huidige beleid. Dit geeft aan dat het ondersteunen van nieuwe boeren niet vanzelfsprekend is.

4.3 Land voor nieuwe boeren

Een van de grootste obstakels voor nieuwe boeren is land. Voor de meeste nieuwe boeren is kopen of pacht via de reguliere markt te duur en moeten ze een andere manier vinden om aan land te kopen. Zo zijn er boeren die huren of pachten van natuurorganisaties, de gemeente, landgoederen, van middelgrote boeren, of als zelfstandige instappen in een bestaand bedrijf (Toekomstboeren 2016).

Hoewel de nieuwe pacht, huur en 'inbrei'-constructies voor veel mensen een boerenbestaan mogelijk heeft gemaakt, is zekerheid op land vaak problematisch. Uit een reeks bijeenkomsten die Toekomstboeren heeft georganiseerd over land blijkt dat er vaak spanningen ontstaan tussen de

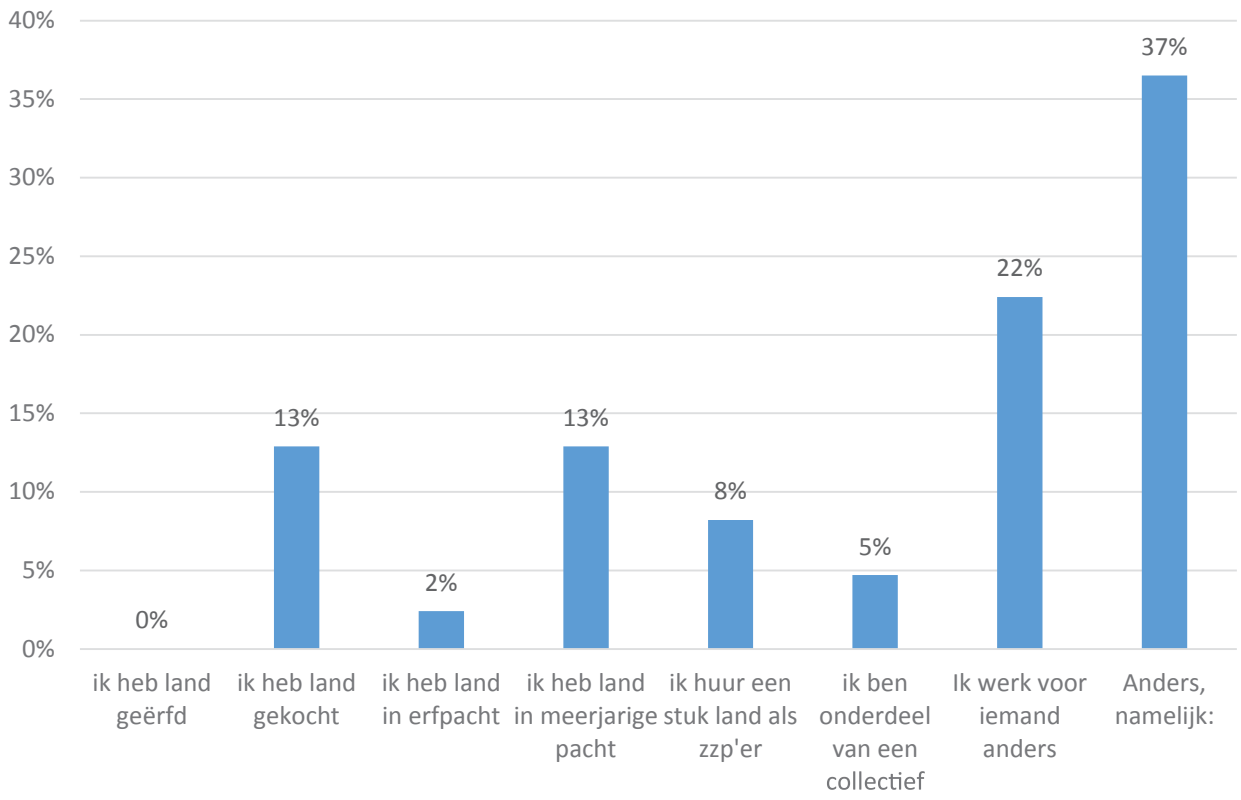

Figuur 5. Land situatie bij nieuwe boeren (N=85). Bron: Toekomstboeren (wordt nog gepubliceerd).

boer en de landeigenaar. Bij conflict moet de boer vaak in hetzelfde jaar nog vertrekken. Hetzelfde geldt wanneer de gemeente een bestemmingsplan wijzigt, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de Boterbloem in Amsterdam, waarin landbouwgrond wordt omgezet in bouwgrond. Hierdoor verliest de boer de opgebouwde klantenkring en heeft hij/zij geen zeker bestaan. Om deze reden zijn meerdere agroecologische boeren geëmigreerd naar landen waar meer zekerheid op land is (Toekomstboeren 2016).

Dat de meeste nieuwe boeren maar weinig zekerheid hebben op land blijkt ook uit een enquête van Toekomstboeren (zie figuur 5). Daaruit blijkt dat maar 13% van de nieuwe boeren land in eigendom hebben en 15% een meerjarig pachtcontract. De resterende 72% heeft een contract van minder dan een jaar of helemaal geen contract. Dit zit duurzame landbouw in de weg. Door land onzekerheid hebben deze boeren minder ruimte om te experimenteren met nieuwe praktijken, hebben ze geen zeker bestaan en kunnen ze de vruchten van duurzame investeringen in bijvoorbeeld bodemverbetering of door bomen op de akkers te planten, niet plukken.

4.4 Crowdfunding en de commons

In de afgelopen jaren zijn diverse initiatieven ontstaan die land uit de markt proberen te halen. Het idee achter deze initiatieven is dat grond geen koopwaar moet zijn, maar naast economische ook maatschappelijke waarden moet dienen. Sommige van deze initiatieven werken er naartoe om van de grond gemeenschapsgoed of commons te maken: gronden waarvan het gebruik gemeenschappelijk bepaald wordt en in eigendom is van een gemeenschap.

Verschillende typen crowdfunding initiatieven zijn te onderscheiden. Zo zijn er grondfondsen die door partijen zoals CommonGround, Land van Waarde, de Triodos bank en Stichting BD grondbeheer zijn opgezet. Op basis van donaties, obligaties, leengeld, en/of beleggingscertificaten wordt geld verzameld om gronden aan te kopen. De grond wordt eigendom van het grondfonds dat de grond tegen gunstige voorwaarden verpacht aan duurzame boeren.

Behalve grondfondsen die op landelijk niveau werken zijn er ook lokale crowdfunding initiatieven die land kopen voor duurzame landbouw. De meeste van deze initiatieven zijn gekoppeld aan een bepaalde boerderij of streek. Daardoor zijn er verschillende constructies. Zo hebben klanten van CSA De Nieuwe Ronde in Wageningen land gekocht dat door de boer in de loop van de jaren zal worden afbetaald. In andere constructies wordt land eigendom van de klanten en betaalt de boer pacht. Melkveehouderij de Hooilanden in Bennekom pacht een deel van het land dat ze gebruiken van De Hooilanden Landcoöperatie, die grond heeft geworven door certificaten van 25.000 euro uit te geven. De Grote Voort in Lunteren heeft een soortgelijke constructie met de Remeker Landcoöperatie.

Een klein aantal lokale land initiatieven begint toe te werken naar het idee van de commons. Zo zijn de certificaathouders van de Hooilanden en Remeker ook de leden van de landcoöperaties en daardoor mede-verantwoordelijk voor het boerenbedrijf. Er bestaan ook andere initiatieven die toegankelijker zijn voor mensen met een kleiner budget die nog meer op weg zijn richting het idee van de commons. Op de Hondspol in Driebergen hebben burgers, toen de boerderij dreigde te verdwijnen, de boerderijgebouwen gekocht. Hierdoor is het niet langer onderdeel van een grote zorginstelling, maar een autonome en kleinschalige zorgboerderij waarin een groep ondernemers en medewerkers inspraak hebben. Op boerderij Veld en Beek zijn de koeien eigendom van een klantenvereniging. Naast het bestuur van de vereniging hebben op de jaarlijkse ALV ook alle klanten inspraak. Ook veel CSA bedrijven werken met leden die oogstaandeelhouders zijn en inspraak hebben. Of dit soort constructies ook mogelijk zijn voor land moet verder onderzocht worden.

4.5 Andere land initiatieven

Naast initiatieven die grond kopen zijn er ook initiatieven die op andere manieren werken aan land. Zo doen Toekomstboeren en de nieuwe Federatie van Boeren Organisaties aan belangenbehartiging op het gebied van land en bieden ze boeren ondersteuning bij het verkrijgen van land. Werkgroep Eigentijds Eigendom Grond (WEEG) en Land of Seattle zijn denktanks die andere vormen van landeigendom verkennen. Ook zijn er verschillende initiatieven die bij de gemeente lobbyen voor land of het behoud van land voor duurzame landbouw, zoals Actiegroep Lutkemeer en Grootschalige Kleinschaligheid Ede. Grootschalige Kleinschaligheid is een initiatief van tuinders, akkerbouwers en melkveehouders. Doel van de samenwerking is om zich ergens te vestigen waar ze kunnen werken om elkaar economisch te versterken, maar ook om kringlopen te kunnen sluiten en een plek te creëren die aantrekkelijk is voor mens en natuur. Samen lobbyen ze voor land bij gemeenten en andere overheden.

Er zijn ook initiatieven vanuit overheden die land toegankelijk maken voor duurzame landbouw. Zo stimuleert de provincie Noord-Brabant duurzame landbouw door rondom natuurgebieden 50% van de grondwaarde uit te betalen aan biologische boeren (zie tekstbox). Ook heeft de provincie een puntensysteem ontwikkeld voor de gronden die ze verpacht. Boeren kunnen op basis van duurzaamheidscertificaten die ze hebben, zoals Skal en Beter Leven, korting krijgen op de pacht die ze moeten betalen.

Provincie Noord-Brabant koploper op het gebied van natuurinclusieve landbouw

In provincie Noord-Brabant is op 1 mei 2014 het Groen Ontwikkelfonds Brabant opgericht. Voor goede plannen voor het natuurnetwerk (= oude EHS) betaalt de provincie de helft van de grondwaarde en/of (een deel van) de inrichtingskosten. Het natuurnetwerk beslaat nu ruim 11.000 hectare. Nieuwe plannen kunnen natuur combineren met recreatie, gezondheid, landbouw, etc. In het fonds is € 240.000.000 ondergebracht en ruim 2.000 hectare grond. Het moet voor 2027 gerealiseerd zijn. Buiten het natuurnetwerk wordt in agrarisch gebied voor 30 miljoen (ong. 400 hectare) grond van de provincie verpacht aan boeren voor ‘natuurinclusieve landbouw’ (langdurige pacht, uiteindelijk verkoop). Ze hebben daarnaast de website www.duurzamegronduitgifte.nl opgezet voor korte verpachting van gronden van alle Brabantse overheden.
(Bron: persoonlijke communicatie Greet Goverde).

5 Van symptoombestrijding naar systeemverandering

In het huidige systeem wordt land niet toegewezen aan degenen die waarden zoals schoon drinkwater, biodiversiteit, een mooi landschap en gezond voedsel produceren, maar aan degene die het meeste geld uit het land kan halen. Dat gaat meestal niet samen met duurzaam landgebruik. Daarbij komt dat pachtafspraken met lange termijn garanties, die nodig zijn voor duurzame investeringen, schaars zijn.

Dit landbouwsysteem is niet voorgekomen uit onontkoombare ontwikkelingen, maar door actief beleid van schaalvergroting en liberalisering. Om land te kunnen kopen of pachten en om te overleven worden boeren bijna gedwongen om aanslag te maken op de bodem, dier, klimaat, landschap en natuur. Deze waarden worden ondergeschikt gemaakt en niet meegerekend in de marktprijs, waardoor boeren die wel rekening houden met natuurwaarden, in het nadeel zijn. De situatie wordt verder bemoeilijkt doordat speculatie de grondprijs opdrijft.

Toch blijft het idee dat marktwerking tot vrijheid en gelijkheid leidt heersen. In plaats van het landbouwsysteem te herzien en het om te vormen naar een meer divers en veerkrachtiger systeem, worden alleen de symptomen van ons falend landbouwsysteem met beleid bestreden. De meeste beleidsmaatregelen, media aandacht en geldstromen voor innovaties zijn gericht op het minder schadelijk maken van de industriële landbouw. Deze maatregelen brengen niet alleen conventionele boeren verder in het nauw, maar vormen ook een obstakel voor agroecologische innovaties.

Om toe te werken naar een duurzame landbouw moet land en de landbouw niet meer onderworpen worden aan de logica en spelers van de (wereld)markt. Initiatieven van nieuwe en agroecologische boeren laten zien dat het kan, ook in Nederland. Ze omzeilen de markt door te werken met gemeenschappelijke vormen van eigendom, door boeren en burgers direct aan elkaar te verbinden en door landbouwpraktijken te ontwikkelen die mens en natuur samen brengen. Hierdoor kunnen andere waardes dan alleen winst een rol spelen in het vormgeven van de productie, verwerking en distributie van voedsel.

Nieuwe en agroecologische boeren moeten nu nog tegen de stroom in zwemmen. Hun succes is afhankelijk van de vele uren die ze moeten maken en van de goede wil van burgers om meer geld te betalen. Daarnaast blijft zekerheid op land een probleem. Maar ook hier laten lokale initiatieven zien hoe het anders kan. Door crowdfunding, gemeenschappelijke vormen van grondeigendom en door pachtprijzen en -voorwaarden te verbinden aan duurzaam grondgebruik. Maar er valt nog veel te leren en te winnen op dit gebied; deze initiatieven bestaan nog niet zo lang.

Laten we daarom de agroecologische beweging koesteren en ondersteunen. Ze laat zien dat het mogelijk is om toe te werken naar een systeem dat niet afhankelijk is van de uitputting van de boer en de aarde. Maar dat we samen met boeren, burgers, milieuorganisaties en wetenschappers toe kunnen werken naar een andere landbouw; een landbouw dat divers is, gekleurd en veerkrachtig, en dat de natuur, maatschappij en boerengemeenschap verrijkt.

Literatuurlijst

Berg, L. van den; Roep, D.; Hebick, P.. “Reassembling nature and culture: resourceful farming in Araponga, Brazil.” Journal of Rural Studies 61: 314-322. 2018.

Berg, L. van den. “Boerenstrijd voor voedselsoevereiniteit.” In: Hense, E., Van den Berg, L., Van Boxtel, M.. (Org.). Volle Oogst. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel, p. 30-47. 2016.

Berg, L.; Kieft, H. ; Meekma, A. “Closed-Loop Farming and Cooperative Innovation in the Northern Frisian Woodlands.” In: Steve Brescia. Fertile Ground: Scaling up Agroecology from the Ground Up. Oakland CA: Food First. 2016.

Bergevoet, R., Bondt, N., e.a. “Financiële prikkels in de landbouw voor verbetering van de waterkwaliteit.” LEI Wageningen UR. Wageningen, april 2016.

Borras, S. Jr., J. Franco & J.D. van der Ploeg. “Land concentration, land grabbing and people’s struggles in Europe.” Transnational Institute, april 2013.

Bruil, D.W. “Evaluatie pachtregelgeving.” Instituut voor agrarisch recht. Wageningen. Maart 2014.

Centraal bureau voor de statistiek (CBS): diverse grafieken en tabellen, 2016-2018.

Dam, F. van. “Landschap en identiteit in transitie.” In Geografie juni 2018.

Declaration of Nyéléni. “Declaration of the forum of food sovereignty, Nyéléni, 2007.” Sélingué Mali, 27 feb. 2007.

Drion, S. “Financing Future Farming. An exploration of alternative financing constructions to enhance sustainability at farm level.” Rural Sociology, Wageningen University Thesis. Wageningen, 15 mei 2018.

Folkerts, W., Sark, W. van, e.a. “Roadmap PV systemen en toepassingen.” Onderzoek van ECN, Universiteit Utrecht en TKI Urban Energie. Dec. 2017.

Geurts, H., Goverde, G. “Bijdrage aan de Nationale Voedseltop 2017. Samenvatting.” Platform AardeBoerConsument, 26 januari 2017.

Hense, E., Boxtel, M. van, Berg, L. van den. “Volle oogst. Nieuwe waarden in voedselnetwerken.” Uitgeverij Jan van Arkel, nov. 2016

Kay, Sylvia. “Land grabbing and land concentration in Europe, a research brief.“ Transnational Institute. Amsterdam, dec. 2016.

Karel, E. “Modernization of the Dutch agriculture system 1950-2010.” In paper for the International rural history conference 2010. University of Sussex, Brighton (UK). 13-16 September 2010.

Klijn, J.A., m.m.v. M.A. Slingerland & R. Rabbinge, 2008. “Onder de groene zoden. Verdwijnt de landbouw uit Nederland en Europa? Feiten, cijfers, argumenten, verwachtingen, en zoekrichtingen.” Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 68.

Luijt, J., Voskuilen, M. “Langetermijnontwikkeling van de agrarische grondprijs.” LEI, Wageningen UR, Den Haag, maart 2009.

Meulen, H.A.B. van der & M. van Asseldonk (2017). “Bancaire financiering van landbouw onder druk.” Den haag, Wageningen Economic Research, 2017.

Middeldorp, G. van, “Toegang tot grond. Een orientatie op duurzame initiatieven omtrent grondeigendom.” Master thesis, Spatial Planning, Nijmegen School of Management, Radbout University. Juni 2017.

Ploeg, J.D. van der. “The new peasantries, Struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization.” Earthscan London, 2008.

Ploeg, J.D. van der. The virtual farmer: past, present and future of the Dutch peasantry. Van Gorcum Assen, 2001.

Rienks, W., Meulenkamp, W. ea. “Grootschalige landbouw in een kleinschalig landschap.” Alterra-rapport 1642. Wageningen, feb 2008.

Schuurbiers, M. “Op weg naar duurzame landbouw. Een systeemanalyse van de landbouw in transitie.” Tweede kamerfractie GroenLinks. Den Haag, 2018.

SKAL. “Jaarverslag 2017. Betrouwbaar Bio: toezicht in 2017.”

Smit, M. “De duurzaamheid van de Nederlandse landbouw. 1950-2005-2040.” Proefschrift. Wageningen, 11 sept. 2018.

Stichting Demeter. “Demeter Monitor 2017/2018. Cijfers, trends en ontwikkelingen in de bio-dynamische sector.” sept. 2018.

Toekomstboeren. “Nieuwe boeren, nieuwe landbouw: een studie naar nieuwe boeren in Nederland.” Vereniging toekomstboeren. Wageningen, nog niet gepubliceerd.

Toekomstboeren. “Land. Ruimte voor nieuwe boeren.” Vereniging Toekomstboeren en BD Vereniging. Wageningen, 2 feb 2016.

Toekomstboeren. “Permacultuur en voedselbossen.” Vereniging Toekomstboeren. Wageningen, 2015.

Toekomstboeren. “Nieuwe markten: delen in de voedselketen” Vereniging Toekomstboeren. Wageningen, 2 feb 2017.

Bronnen

1.1. - https: //www.clubgroen.nl/reeds-uitgegeven/volle-oogst/22

1.2. - http: //toekomstboeren.nl/land-bundel/

1.3. - http: //www.jandouwevanderploeg.com/NL/the-new-peasantries/

1.4. - https: //www.researchgate.net/publication/325062545_Reassembling_nature_and_culture_Resourceful_farmi

2.1. - http: //edepot.wur.nl/28543

2.2. - https: //www.rug.nl/research/portal/files/10468904/Paper_Brighton_september_2010.pdf

2.3. - https: //nl.wikipedia.org/wiki/Sicco_Mansholt#cite_note-1

2.4. - http: //www.grondbezit.nl/files/fpg_pdfs/Evaluatie%2520Pachtregelgeving.pdf

2.5. - https: //www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/09/sterke-schaalvergroting-in-de-landbouw-sinds-1950

2.6. - edepot.wur.nl/316026#page6

2.7. - https: //www.aardeboerconsument.nl/wp/wp-content/uploads/2017/01/17-01-20-Bijdrage-aan-Nationale-Voed

2.8. - https: //www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/03/nederlandse-landbouwexport-op-recordhoogte

2.9. - https: //www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2008/42/aandeel-voeding-in-huishoudbudget-steeds-kleiner

2.10. - https: //www.agrimatie.nl/ThemaResultaat.aspx?subpubID=2232&themaID=2272&indicatorID=2059

2.11. - edepot.wur.nl/464125

2.12. - edepot.wur.nl/451821

2.13. - edepot.wur.nl/449448

2.14. - https: //www.rivm.nl/q-koorts

2.15. - https: //www.pluimveeactueel.nl/nieuwsartikel/2018/schouten-geeft-toelichting-over-de-gemaakte-uitgav

2.16. - https: //www.q-koorts.nl/over-q-koorts/vraag-antwoord

2.17. - https: //nl.wikipedia.org/wiki/Mond-en-klauwzeer

2.18. - https: //www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2016/03/veel-vreemd-vermogen-in-tuinbouw

2.19. - https: //www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/47/op-meeste-boerderijen-geen-bedrijfsopvolger

2.20. - https: //opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/80785ned/line?ts=1547473331571

2.21. - https: //www.wur.nl/upload_mm/9/7/6/7a647ab1-55ac-4130-a54c-eda67690b3bd_2016-033%20Bondt_DEF.pdf

2.22. - https: //www.nvwa.nl/onderwerpen/dierziekten

2.23. - www.behouddeparel.nl/?q=node/49

2.24. - https: //www.nieuweoogst.nu/nieuws/2018/11/06/2020-is-cruciaal-voor-pluimvee-en-varkenshouders

3.1. - https: //theses.ubn.ru.nl/bitstream/handle/123456789/5415/Middendorp_van,_Gerrita_1.pdf?sequence=1#pa

3.2. - www.grondbezit.nl/files/fpg_pdfs/Evaluatie%20Pachtregelgeving.pdf

3.3. - https: //www.saltusbeheer.nl/nieuws/reguliere-pacht-vs-liberale-pacht/
3.4. - www.grondbezit.nl/files/fpg_pdfs/Evaluatie%20Pachtregelgeving.pdf
3.5. - https: //www.rijksvastgoedbedrijf.nl/expertise-en-diensten/i/in-gebruik-geven-van-rijksvastgoed/pacht
3.6. - asrrealestate.nl/landelijk-vastgoed/portefeuille
3.7. - https: //library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/428319
3.8. - https: //theses.ubn.ru.nl/bitstream/handle/123456789/5415/Middendorp_van,_Gerrita_1.pdf?sequence=1#pa
3.9. - https: //www.boerenbusiness.nl/grond/artikel/10878044/prijs-voor-agrarische-grond-verdubbeld
3.10. - https: //www.tni.org/en/publication/land-grabbing-and-land-concentration-in-europe
3.11. - edepot.wur.nl/18926
3.12. - https: //www.tni.org/files/download/01._introduction.pdf
3.13. - https: //www.boerenbusiness.nl/grond/artikel/10869604/Landbouwgrond-ei-van-Columbus-voor-beleggers
3.14. - https: //asrrealestate.nl/landelijk-vastgoed/grondprijzen
3.15. - https: //geografie.nl/artikel/landschap-en-identiteit-transitie
3.16. - https: //www.energievergelijking.nl/eon-overgenomen-door-eneco/
3.17. - https: //www.bd.nl/boxtel/tonnen-europese-subsidie-voor-aanleg-zonnevelden-in-meierij~a16cc

4.1. - https: //www.skal.nl/assets/Publicaties/Skal-jaarverslag-def.pdf
4.2. - https: //www.stichtingdemeter.nl/uploads/demeter-monitor-2017-2018.b53e0f.pdf

Land wordt niet toegewezen aan landbouw die waarden zoals schoon drinkwater, biodiversiteit, een mooi landschap en gezond voedsel produceren, maar aan vormen van landbouw die het meeste geld uit het land kunnen halen. Dat gaat zelden samen met duurzaam landgebruik. In dit dossier laten we zien dat dit land- en landbouwsysteem niet is voorgekomen uit onontkoombare ontwikkelingen, maar door actief beleid van schaalvergroting, intensivering en liberalisering. Ook kijken we naar agroecologische en nieuwe boeren die desondanks hun opkomst maken. Deze initiatieven werken met landbouwpraktijken die mens en natuur samen brengen, ze ontwikkelen alternatieve vormen van eigendom en maken directe verbindingen tussen boeren en burgers. We beargumenteren dat hierdoor andere waardes dan alleen winst een rol kunnen spelen in het vormgeven van de productie, verwerking en distributie van ons voedsel. We concluderen dat deze initiatieven mogelijke bouwstenen vormen om toe te werken naar een duurzaam en eerlijk landbouwsysteem.

Vereniging Toekomstboeren is een vereniging van en voor Toekomstboeren. Toekomstboeren zijn boeren die voorbijgaan aan wat 'gangbaar' is in de landbouw, die creatief en innovatief denken. Nieuwe boeren. www.toekomstboeren.nl

Transnational Institute (TNI) is een internationaal onderzoeks- en belangenbehartigingsinstituut dat zich inzet voor de opbouw van een rechtvaardige, democratische en duurzame planeet. Al meer dan 40 jaar fungeerde TNI als een unieke verbinding tussen sociale bewegingen, geëngageerde geleerden en beleidsmakers. www.tni.org